

بازشناسی حدیث «الإمام لا یغسله إلا الإمام» در گفتمان واقفیه و امامیه

(بر اساس پیشینه‌شناسی تجهیز معصومان علیهم‌السلام در منابع فریقین)

حسین حسینیان مقدم^۱
ابراهیم گودرزی^۲

چکیده

پیوستگی میان پدیده‌های تاریخی و نظریه‌های حدیثی - کلامی از مطالعات میان‌رشته‌ای است که لزوم غسل یا تجهیز هر امام توسط امام بعدی در این شمار است. این مسأله سه دانش حدیث، کلام و تاریخ را به هم پیوند داد و رویکردهای متفاوتی را در مواجهه با آن پدید آورد. برخی وکیلان امام کاظم علیه‌السلام - که به واقفیه شهرت یافتند - با ادعای مهدویت ایشان به مقابله با امام رضا علیه‌السلام پرداختند و ضمن استناد به این روایت که امام را جز امام غسل نمی‌دهد، شبهه‌ای ترتیب دادند که طبق آن، امام کاظم علیه‌السلام زنده و امام رضا علیه‌السلام امام ادعایی بود. دلیل این بود که حضور امام رضا علیه‌السلام در مدینه، مانع از غسل دادن امام کاظم علیه‌السلام در بغداد است. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، کارگزاران تجهیز معصومان علیهم‌السلام در منابع شیعی و سنی را شناسایی کرده، آن‌گاه بر اساس پیشینه و سیر تاریخی، به بررسی گفتمان واقفیه و سیر تطور برداشت‌ها از آن روایت در میان امامیه پرداخته است.

کلید واژه‌ها: تجهیز، واقفیه، امام کاظم علیه‌السلام، امام رضا علیه‌السلام، حدیث «الامام...»، امامیه، علامه مجلسی رحمته‌الله.

مقدمه

نصوص قرآنی یا حدیثی یکی از منابع اصلی نظریه‌های کلامی هستند که در مواردی با

۱. دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (moghadam@rihu.ac.ir).

۲. کارشناس ارشد مطالعات تاریخ تشیع پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (نویسنده مسئول) (egoodarzi1192@chmail.ir).

حوادث تاریخی ارتباطی تنگاتنگ و ناگسستنی دارند. با آن که می‌توان برای تبیین چگونگی شکل‌گیری نظریه‌های کلامی سراغ گزاره‌های تاریخی رفت، اما تفاوت‌ها و گاهی تعارض‌های گزارش‌های تاریخی با این نظریه‌ها مانع از چنین مراجعه‌ای شده است. نبود تحقیق جدی و همه‌جانبه در خصوص رابطه تاریخ و کلام نیز سبب شده موضوعاتی مانند تجهیز معصومان علیهم‌السلام به صورت جزیره‌ای و به دو شیوه تاریخی و کلامی مطالعه شود و هر رویکرد طرفدارانی را به خود اختصاص دهد.

ریشه تاریخی این مسأله به سرپیچی برخی وکلای امام کاظم علیه‌السلام پس از شهادت ایشان، به بهانه زنده بودن آن حضرت، از ولایت امام رضا علیه‌السلام باز می‌گردد که به واقفیه شهره گشتند. برخی سران این فرقه با نقل روایتی از امام صادق علیه‌السلام که «الإمام لا یقتله إلا الإمام»،^۳ اظهار می‌داشتند: جز امام بعدی کسی عهده‌دار امر غسل امام قبلی نمی‌شود و به استناد این که امام رضا علیه‌السلام به هنگام شهادت پدر در بغداد نبوده تا پدر را غسل دهد، جانشینی آن حضرت را انکار کردند.^۴ خوانش سران واقفیه از روایت «الامام...» شبهه‌ای جدید در ذهن شیعیان امامی مذهب نقش بست؛^۵ به گونه‌ای که بخشی از شیعیان، زنده بودن و غیبت و مهدویت امام کاظم علیه‌السلام را باور کردند. روایت مورد بحث در گذر زمان با آرای متفاوتی روبه‌رو بوده، که می‌توان آن‌ها را در چهار گفتمان تحریف، تاریخی، کلامی و جعل سامان داد. نگاه تحریف‌آمیز و منفعت‌طلبانه از آن واقفیه، نگاه تاریخی از آن بزرگان متقدم امامیه، نگاه کلامی از آن علامه مجلسی و گفتمان اخباری، و دیدگاه ساختگی بودن روایت را می‌توان متأثر از نقدگرایی یا خردگرایی افراطی در دوره معاصر دانست. در این میان، رویکرد کلامی علامه مجلسی در عصر صفویه که تا کنون نیز پابرجاست، نقطه عطف موضوع تجهیز امامان علیهم‌السلام در اندیشه امامیه است که منجر شد این مسأله جنبه اعتقادی جدید بیابد و از نقل روایت تاریخی و برداشت بزرگان متقدم شیعی فاصله بگیرد. آن چه در این نوشتار خواهد آمد، مطالعه تاریخی منابع شیعه و سنی، به منظور تبیین تحولات ایجاد شده و دستیابی به سیر تاریخی و چگونگی تطوّر رویکردی به این موضوع در گذر زمان، براساس روش توصیفی - تحلیلی است.

۳. عمیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص ۱۰۵.

۴. همان؛ اثبات الوصیه، ص ۲۰۷؛ اختیار معرفة الرجال (رجال الکثی)، ص ۴۶۳.

۵. مختصر البصائر، ص ۷۶.

پیشینه بحث

مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد تحقیقی مستقل و روشمند به بررسی این موضوع پرداخته است. البته شعرانی در ترجمه *نفس المهموم* در ضمن چند صفحه، ذیل خبر دفن شهدا مطالب مفیدی ارائه داده است.^۱ اثر دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، کتاب *الواقفیه*، نوشته ریاض محمد حبیب الناصری است که در ضمن مجموعه آثار کنگره امام رضا علیه السلام در دو مجلد منتشر شده است. ابوالقاسم یعقوبی نیز در مقاله «تولد و زندگی حضرت مهدی علیه السلام»^۲ به مناسبت بیان نماز امام زمان علیه السلام بر پیکریاک امام عسکری علیه السلام نظریه لزوم تجهیز را رد کرده و سید محمد حسینی قزوینی آن را در مقاله «نقدی بر مقاله تولد و زندگی حضرت مهدی علیه السلام»^۳ در ۱۳ صفحه به چالش کشیده است. هر دو نوشتار از توجه به گزاره‌های تاریخی و رویکرد تاریخی محروم هستند. بر این پایه، تحقیق حاضر به منظور بررسی دقیق برداشت‌های متفاوت از روایت «الامام...» در گفتمان واقفیه و امامیه، بخش نخست را به شناسایی عاملان تجهیز معصومان علیهم السلام در منابع شیعی و سنی و بخش دوم را به سیر تاریخی آرا در رویارویی با روایت پیش گفته اختصاص داده، به بازخوانی تاریخی اصل «لزوم غسل یا تجهیز» بر اساس همان روایت پرداخته است. مقصود از واژه «تجهیز» در مقاله حاضر، چهار مورد غسل، کفن، نماز و دفن است.

الف) تجهیز معصومان علیهم السلام

انبیای الهی

بررسی‌های این بخش، فهم تاریخی آرای مطرح شده درباره غسل و تجهیز معصومان علیهم السلام را عمق می‌بخشد و دانستن آن برای داوری میان برداشت‌های متفاوت از روایت «الامام...» بایسته می‌نماید. قرآن کریم به عاملان، چگونگی تجهیز و محل دفن انبیای الهی اشاره ندارد، ولی در روایتی از امام رضا علیه السلام پرسیده شد که آیا امام را امام (بعدی) غسل می‌دهد؟ فرمود:

سنتی است که آن را موسی بن عمران بنیان نهاد.^۴

۶. *دمع السجود*، ص ۳۴۶.

۷. *مجله حوزه*، ۱۳۷۴، ش ۷۰-۷۱.

۸. همان، ش ۷۲.

۹. *الکافی*، ج ۱، ص ۳۸۵.

در توضیح این روایت، علامه مجلسی یوشع بن نون علیه السلام را غسل دهنده حضرت موسی علیه السلام در بیابان «تیه» دانسته^{۱۰} و در مقابل، برخی از غسلِ هارون علیه السلام توسط موسی علیه السلام یاد کرده‌اند،^{۱۱} که به نظر صحیح نمی‌آید؛ زیرا آن حضرت جانشین هارون نبوده است؛ اما مهم آن است که، محتوای این خبر بیان‌گران است که پیش از موسی علیه السلام چنین سنتی میان انبیای الهی وجود نداشته که پیامبران توسط پیامبری دیگر و یا وصی آنان غسل داده شوند. از سوی دیگر، پرسش و پاسخ امام رضا علیه السلام درباره غسل است و از دیگر موارد تجهیز شامل کفن، نماز و دفن ساکت است و احتمال تعمیم غسل به همه موارد تجهیز دور از ذهن است.

واژه «سنت» نیز اگر مفید معنای وجوب باشد، می‌توان از آن به عنوان معیاری در مسأله جانشینی گفت و گو کرد؛ اما اگر به معنای استحباب باشد، خارج از موضوع بحث خواهد بود؛ زیرا سنت استحبابی قابل ترک است. با این حال، از امام رضا علیه السلام درباره غسل امام سؤال شد و ایشان از سنت موسی علیه السلام یاد کرد. این مطلب حکایت از اشتراک امام و نبی در این موضوع دارد که بازگشت آن به وجه اشتراک آنان، یعنی «عصمت» است. لذا آن حضرت در این باره تفاوتی میان امام و پیامبر قایل نشد و چون ملاک عصمت است، تفاوتی میان معصوم و معصومه‌ای مانند فاطمه زهرا علیها السلام نیست. شاید گفته شود که اشتراک قابل تصور دیگر میان انبیا علیهم السلام و امامان علیهم السلام آن است که نبی، علاوه بر مقام نبوت، دارای جایگاه امامت نیز هست و برای همین امام رضا علیه السلام میان آن دو فرق نگذاشت. از نظر نگارنده چنین وجه اشتراکی مردود است؛ زیرا بر فرض قبول امامت موسی بن عمران علیه السلام هیچ دلیلی بر امامت انبیای پس از ایشان دست‌کم تا عیسی بن مریم علیه السلام در دست نیست. بنا بر این، وجه اشتراک منحصر در «عصمت» خواهد بود.

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم

بر پایه منابع شیعی و سنی، امیرمؤمنان علیه السلام عهده‌دار و مباشر غسل و کفن آن حضرت بود. البته عباس بن عبدالمطلب و دو پسرش، فضل و قثم و دو تن از موالی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، در فراهم کردن مقدمات غسل، ریختن آب و جابه‌جا کردن پیکر پاک آن حضرت، امام علیه السلام را یاری داده‌اند؛^{۱۲} اما درباره امامت نماز بر آن حضرت اختلاف شد و امیرمؤمنان علیه السلام فرمود:

۱۰. مرآة العقول، ج ۴، ص ۲۵۷.

۱۱. شرح الکافی، ج ۶، ص ۳۵۳.

۱۲. الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۲۷۵-۲۸۱؛ انساب الاشراف، ج ۲، ص ۵۶۹؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۱۴؛ کفایة الاثر،

رسول خدا ﷺ زنده باشد یا نباشد، امام همه مردم است.^{۱۳}

آن‌گاه خود، برایشان نماز گزارد^{۱۴} و بعد از آن مسلمانان، دسته‌دسته به حجره شریف ایشان رفته، نماز خواندند و خارج شدند.^{۱۵} ابن سعد، خبر را این‌گونه تکمیل کرده که همه مردان، زنان و کودکان مدینه بر آن حضرت نماز خواندند.^{۱۶} در هنگام خاک سپاری، امیرمؤمنان علیه السلام و کسانی که آن حضرت را در غسل پیامبر صلی الله علیه و آله یاری داده بودند، به درون قبر رفتند که با خواهش انصار، امام علیه السلام به یکی از آنان به نام اوس بن خولی اجازه داد تا به نمایندگی انصار در دفن آن حضرت شرکت نماید.^{۱۷}

فاطمه زهرا علیه السلام

طبق وصیت صدیقه طاهره علیه السلام، غسل، کفن، نماز و دفن ایشان توسط امیرمؤمنان علیه السلام انجام گرفت^{۱۸} و اسما دختر عمیس به مقدار ریختن آب در غسل آن حضرت مشارکت داشت.^{۱۹} ظاهر روایت «الْإِمَامُ لَا يُعَسَّلُهُ إِلَّا الْإِمَامُ» گرچه شامل تجهیز سیده نساء علیه السلام نمی‌شود، اما بر اساس روایتی از امام ششم علیه السلام باید از غسل ایشان نیز یاد کرد. مفضل بن عمر از امام صادق علیه السلام پرسید: چه کسی فاطمه علیه السلام را غسل داد؟ فرمود: امیرمؤمنان علیه السلام. این سخن بر مفضل گران آمد و حضرت به او فرمود: تعجب نکن. صدیقه را جز صدیق، مریم علیه السلام را نیز عیسی علیه السلام غسل داد.^{۲۰} شاید سبب گران آمدن پاسخ امام علیه السلام بر مفضل^{۲۱} این باشد که او تصور داشت غسل فاطمه علیه السلام توسط زن انجام گیرد، در حالی که امام صادق علیه السلام امیرالمؤمنین علیه السلام را صدیق و مماثل صدیقه طاهره علیه السلام اعلام می‌داشت.^{۲۲}

ص ۱۲۵: الکافی، ج ۱، ص ۴۵۰، ۲۹۷: نهج البلاغه، ص ۳۱۱: شواهد التنزیل، ج ۲، ص ۴۸۳.

۱۳. الطبقات الكبرى، ج ۲، ص ۲۹۱.

۱۴. الکافی، ج ۱، ص ۴۵۱.

۱۵. السیرة النبویه، ج ۴، ص ۳۱۴: انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۵۱.

۱۶. الطبقات الكبرى، ج ۲، ص ۲۹۱.

۱۷. همان، ص ۲۷۹: الارشاد، ج ۱، ص ۱۸۸: تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۲۹۶.

۱۸. الطبقات الكبرى، ج ۸، ص ۲۹: الکافی، ج ۱، ص ۴۵۸: معانی الاخبار، ص ۳۵۶: الامالی (مفید)، ص ۲۸۱: المصنّف،

ج ۳، ص ۵۲۱: الشافی، ج ۴، ص ۱۱۳: المعجم الكبير، ج ۲۲، ص ۳۸۹: فتح الباری، ج ۳، ص ۱۶۷: شرح نهج البلاغه،

ج ۱۶، ص ۲۷۹.

۱۹. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۲۲۸: تاریخ المدینة المنوره، ج ۱، ص ۱۰۹.

۲۰. الکافی، ج ۱، ص ۴۵۹.

۲۱. همان، ج ۳، ص ۱۵۹.

۲۲. استقصاء الاعتبار، ج ۳، ص ۳۷۰.

همسوبا علامه مجلسی که واژه «صدیقه» را «معصومه» معنا کرده،^{۲۳} عصمت معیار اصلی برای مباشرت در غسل است. از این رو، هم امام رضا علیه السلام به سنت موسی علیه السلام استناد کرد و هم امام صادق علیه السلام صدیقه بودن را وجه تشابه فاطمه علیها السلام و مریم علیها السلام و لزوم غسل آن دورا توسط صدیق دانست.

امیرمؤمنان علیه السلام

بر اساس روایتی، امیرمؤمنان علیه السلام در بستر شهادت، حسنین علیهما السلام را مأمور انجام غسل، کفن و دفن خویش کرد.^{۲۴} برخی منابع تاریخی، از مشارکت محمد بن حنفیه^{۲۵} یا عبدالله بن جعفر^{۲۶} در غسل آن حضرت در حد ریختن آب خبر داده‌اند. یعقوبی، امام حسن علیه السلام را عهده‌دار غسل و نماز پدر می‌داند.^{۲۷} طبری و بلاذری نیز نماز بر پیکر آن حضرت را با امام مجتبی علیه السلام دانسته‌اند.^{۲۸} از امام باقر علیه السلام نیز روایت شده که حسنین علیهما السلام، محمد حنفیه و عبدالله بن جعفر درون قبر امیرمؤمنان علیه السلام رفته و ایشان را به خاک سپردند.^{۲۹}

هشام بن محمد نیز همین سخن را با یک واسطه از پدرش محمد بن سائب نقل کرده است.^{۳۰} برخی با کنار هم نهادن روایت «الامام...» و گفتار یعقوبی درباره انجام غسل توسط امام مجتبی علیه السلام، مشارکت امام حسین علیه السلام در این امر را نپذیرفته‌اند.^{۳۱} البته بی‌تردید نماز گزاردن بر پیکر پاک امیرمؤمنان علیه السلام با امام مجتبی علیه السلام بوده؛ زیرا امکان مشارکت دیگران در امامت نماز وجود ندارد؛ اما با توجه به وصیت امیرمؤمنان علیه السلام به حسنین علیهما السلام و عصمت امام حسین علیه السلام، مباشرت آن حضرت در غسل پدری اشکال است.

امام حسن علیه السلام

روایات اهل بیت علیهم السلام و اخبار منابع شیعی^{۳۲} جزیک خبر،^{۳۳} مباشرت غسل، کفن و نماز بر

۲۳. مرآة العقول، ج ۵، ص ۳۴۲ و ج ۱۳، ص ۳۳۹.

۲۴. الغارات، ج ۲، ص ۸۴۵.

۲۵. الفتوح، ج ۴، ص ۲۸۱.

۲۶. تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۱۴۸.

۲۷. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۱۳.

۲۸. انساب الاشراف، ج ۲، ص ۴۹۶؛ تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۱۴۸.

۲۹. الغارات، ج ۲، ص ۸۵۰.

۳۰. مقتل ابن ابی الدنيا، ص ۷۹.

۳۱. الصحیح من سیرة الامام علی علیه السلام، ج ۵۰، ص ۶۹.

۳۲. الکافی، ج ۱، ص ۳۰۰؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۷، ۱۵؛ مناقب آل اب طالب، ج ۴، ص ۲۹.

امام مجتبی علیه السلام را سیدالشهداء علیه السلام می دانند. منابع عامه گزارشی نقل کرده اند که با وجود مخالفت بنی هاشم، امام حسین علیه السلام به سعید بن عاص والی معاویه در مدینه اجازه نماز داد و سبب را، عمل به سنت نماز گزاردن حاکم و والی براموات دانست.^{۳۴} این خبر به برخی منابع شیعی نیز راه پیدا کرده^{۳۵} که به نظر صحیح نمی آید؛ زیرا با نگاه بسترشناسانه بر گزارش ها، دانسته می شود که سیدالشهداء علیه السلام در شرایط تقیه نبود و در خود خبر نیز علت اذن آمده و نشانی از تقیه مشاهده نمی شود. از سوی دیگر، کلینی^{۳۶} با نقل دو روایت از امام باقر علیه السلام به صراحت از نماز خواندن امام حسین علیه السلام بر بدن پاک برادر، سخن گفته و مزی نماز سعید بن عاص را اضافه شده به اصل خبر دانسته است.^{۳۷} از این رو، ابن صباغ با جمع میان دو قول، خبر، نماز سعید بن عاص و نماز سیدالشهداء علیه السلام را نقل کرده است.^{۳۸} افزون بر آن، چنان که برخی^{۳۹} نیز گفته اند، احتمال می رود این سخن منسوب به امام حسین علیه السلام - که به سعید بن عاص فرمود: «جلو برو (نماز بخوان)، پس اگر سنت این گونه نبود، تو را مقدم نمی داشتم» - گفته ابو هاشم، عبدالله بن محمد بن حنفیه به ابان بن عثمان والی مدینه در هنگام وفات پدرش محمد بن حنفیه است که به عمد یا اشتباه به سیدالشهداء علیه السلام نسبت داده شده است.^{۴۰}

امام حسین علیه السلام

از آن جا که سیدالشهداء علیه السلام در میدان جنگ و معرکه نبرد به شهادت رسید، نیازی به غسل نداشت. منابع عامه و خاصه،^{۴۱} افراد قبیله بنو اسد، از ساکنان روستای غاضریه را در یک فرسخی شمال شرقی کربلا^{۴۲} - که امروزه به قلعه بنو اسد شهرت دارد^{۴۳} - نمازگزاران بر

۳۳. الامالی (طوسی)، ص ۱۶۰.

۳۴. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۶۴، ۶۶؛ مقاتل الطالبیین، ص ۸۳؛ المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۱۳۶؛ تذکره الخواص، ص ۱۹۳.

۳۵. کشف الغمه، ج ۱، ص ۵۱۴، ۵۴۵، ۵۴۶؛ احقاق الحق، ج ۲۶، ص ۵۹۱؛ موسوعه التاريخ الاسلامی، ج ۵، ص ۵۷۳.

۳۶. الکافی، ج ۱، ص ۳۰۲، ۳۰۰.

۳۷. تهذیب الکمال، ج ۶، ص ۲۵۶.

۳۸. الفصول المهمه، ج ۲، ص ۷۴۰.

۳۹. المناقب والمثالب، پاورقی ص ۲۸۶؛ مناقب آل محمد صلی الله علیه و آله، پاورقی (۳)، ص ۹۷.

۴۰. الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۱۱۶؛ انساب الاشراف، ج ۱، ص ۲۰۱ و ج ۳، ص ۲۹۵؛ مروج الذهب، ج ۳، ص ۱۱۶.

۴۱. تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۴۵۵؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۱۴.

۴۲. معجم البلدان، ج ۴، ص ۱۸۳.

۴۳. وقعة الطف، ص ۱۸۰.

بیکرپاک آن حضرت و عاملان دفن ایشان می‌دانند.^{۴۴}

در عین حال، مطابق خبری که کُشی و مؤلف اثبات الوصیه آن را نقل کرده‌اند، در مناظره‌ای میان برخی سران واقفیه با امام رضا علیه السلام، آنان از آمدن اعجازگونه امام سجاد علیه السلام به کربلا برای تجهیز پدر از زندان ابن زیاد سخن گفته‌اند.^{۴۵}

امام سجاد علیه السلام

اسحاق بن عمار از امام صادق علیه السلام و ایشان از امام باقر علیه السلام روایت کرده که امام سجاد علیه السلام وصیت فرمود اُم‌ولد ایشان را غسل دهد،^{۴۶} در حالی که امام باقر علیه السلام وصی پدر بوده است.^{۴۷} برخی فقهای شیعه به سبب تعارض موجود میان این خبر با روایت «الامام...»، توجیهاتی آورده‌اند^{۴۸} که افزون بر آن‌ها می‌توان به خبر برخی منابع شیعی درباره غسل امام سجاد علیه السلام توسط امام باقر علیه السلام نیز اشاره کرد.^{۴۹}

امام باقر علیه السلام

بر پایه روایات متعددی که در منابع شیعی دیده می‌شود، امام صادق علیه السلام متولّی غسل، کفن و نماز پدر بوده است.^{۵۰}

امام صادق علیه السلام

ابوبصیر از امام کاظم علیه السلام روایت کرده که فرمود: از وصیت‌های پدرم این بود که من او را غسل دهم؛ به این دلیل که امام را جز امام نباید غسل دهد و فرمود: عبدالله (أفطح) مردم را به امامت خود خواهد خواند. تو او را رها کن؛ چرا که عمرش کوتاه است. پس از رحلت پدرم، او

۴۴. برای آگاهی کامل درباره تجهیز سیدالشهداء علیه السلام، رک: «تطورشناسی رویکردها در تدفین شهدای کربلا»، ص ۷۳-۱۰۱.

۴۵. اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، ص ۴۶۳؛ اثبات الوصیه، ص ۲۰۷.

۴۶. تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۴۴۴.

۴۷. الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۲۱؛ کفایة الاثر، ص ۲۳۹-۲۴۳؛ بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۱۸۰؛ المحاسن، ج ۲، ص ۶۳۵؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۵۷.

۴۸. رک: روضة المتقین، ص ۳۷۱؛ ملاذ الاخیر، ج ۳، ص ۲۵۴؛ الحدائق الناضرة، ج ۳، ص ۳۹۲؛ معتمد الشیعه، ص ۳۴۷.

۴۹. دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۳۳۰؛ دلائل الامامه، ص ۳۲۸.

۵۰. بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۴۸۲؛ الکافی، ج ۱، ص ۳۰۷ و ج ۳، ص ۱۴۴، ۲۰۰؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۲۰۷؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۸۱.

را غسل دادم، همان روز عبدالله ادعای امامت کرد و زود از دنیا رفت.^{۵۱} آن حضرت در روایت دیگری می‌فرماید:

پدرم را در دو لباس مصری و پیراهنی دیگر کفن نموده، عمامه‌ای از علی بن الحسین علیه السلام را بر سرش پیچیده و بُردی را که به چهل دینار خریده بود، بر او پوشاندم.^{۵۲}

معاویه بن عمار نیز روایتی از امام صادق علیه السلام نقل کرده^{۵۳} که آن حضرت کیفیت غسل خویش را به وی تعلیم داده است. از ظاهر روایت و برداشت فقها فهمیده می‌شود که امام علیه السلام او را وصی در غسل خود قرار داده، و چون ظاهر آن با روایت «الامام...» معارض است، علامه مجلسی سه احتمال برای رفع این تعارض به شرح ذیل بیان کرده است:

الف) مضمرة بودن روایت؛ به این معنا که ناقل اصلی خبر از امام صادق علیه السلام نه معاویه بن عمار، بلکه امام کاظم علیه السلام است، و معاویه بدون ذکر نام، خبر را از ایشان روایت کرده است. به عبارت دیگر، مخاطب امام صادق علیه السلام در روایت، امام کاظم علیه السلام بوده است. علامه، نشانه مضمرة بودن حدیث را آن می‌داند که معاویه بن عمار را وی روایات امام کاظم علیه السلام است.^{۵۴}

ب) بازگشت ضمائر در روایت، به میت، نه به امام معصوم علیه السلام؛^{۵۵} که در این صورت، امام صادق علیه السلام در صدد تبیین غسل میت بوده، نه وصیت برای مباشرت معاویه در غسل خود.

ج) همراهی معاویه با امام کاظم علیه السلام؛ که علامه آن را با روایت «الامام...» معارض دانسته و با کاربرد «والله يعلم» آن را تضعیف کرده است.^{۵۶} این در حالی است که ایشان وصیت پیش‌گفته از امام سجاد علیه السلام را بر همراهی ام‌ولد با امام باقر علیه السلام حمل کرده است.^{۵۷}

حال آن که به تصریح خود علامه، روایت معاویه بن عمار، صحیح و روایت اسحاق بن عمار ضعیف است.^{۵۸} از این رو، به نظر می‌رسد روایت معاویه بن عمار صلاحیت بیشتری از روایت اسحاق بن عمار برای حمل بر معاونت دارد.

۵۱. اثبات الوصیة، ص ۱۹۸؛ المناقب، ج ۴، ص ۲۰۴؛ دلائل الامامة، ص ۳۲۸.

۵۲. الکافی، ج ۱، ص ۴۷۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۲۱۰.

۵۳. تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۳۰۳.

۵۴. ملاذ الاخیار، ج ۲، ص ۴۹۵.

۵۵. همان.

۵۶. همان، ص ۴۹۶.

۵۷. همان، ج ۳، ص ۲۵۴.

۵۸. همان.

امام کاظم علیه السلام

بر پایه خبر شیخ مفید، خدمت کار مدنی امام کاظم علیه السلام، ساکن در خانه عباس بن محمد، واقع در یکی از مناطق بغداد، آن امام علیه السلام را به درخواست حضرت غسل و کفن کرد.^{۵۹} سندی خواهان انجام این کار بوده، ولی حضرت نپذیرفته و فرموده که من خود کفنی دارم و می خواهم غسل و تجهیز مرا آن غلام انجام دهد.^{۶۰} بنا بر خبری سندی بن شاهک نماز حضرت را خوانده است.^{۶۱}

اخبار دیگری از تجهیز امام کاظم علیه السلام توسط سلیمان، عموی هارون خبر داده اند.^{۶۲} تجهیز امام علیه السلام توسط سلیمان با تجهیز به دست غلام حضرت منافات ندارد؛ زیرا عهده دار شدن سلیمان به معنای مباشرت او در تجهیز نیست. عمر بن واقد ضمن نفی ادعای واقفیه درباره زنده بودن امام کاظم علیه السلام، خود را از دیگران بر احوال موسی بن جعفر علیه السلام آگاه ترمی دانست و می گفت: خود من او را به خاک سپرده ام.^{۶۳} با این همه، مطابق برخی اخبار، امام رضا علیه السلام مباشرت غسل پدر بوده است.^{۶۴}

امام رضا علیه السلام

شیخ صدوق دو خبر طولانی و متفاوت درباره چگونگی تجهیز امام رضا علیه السلام نقل کرده که طبق آن ها، امام جواد علیه السلام با قدرت الهی از مدینه به طوس رفته و پنهانی آن حضرت را غسل داد، کفن کرد و برایشان نماز خواند.^{۶۵} با آن که نقطه اشتراک این دو خبر، حضور غیر عادی امام جواد علیه السلام برای تجهیز پدر است، قایلان اصل لزوم تجهیز، چاره ای جز پذیرش یکی از دو خبر را ندارند؛ زیرا به لحاظ راوی و محتوا قابل جمع نیستند.

مؤلف اثبات الوصیه درباره آمدن امام جواد علیه السلام برای تجهیز امام رضا علیه السلام، خبری متفاوت با دو خبر شیخ صدوق نقل کرده است.^{۶۶} این که سه راوی مختلف یک ماجرا را به سه شکل

۵۹. الارشاد، ج ۲، ص ۲۴۳؛ الغیبه (طوسی)، ص ۳۰.

۶۰. الارشاد، ج ۲، ص ۲۴۳.

۶۱. کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۳۸.

۶۲. همان، ص ۳۹.

۶۳. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۹۹.

۶۴. الکافی، ج ۱، ص ۳۸۴؛ مختصر البصائر، ص ۷۶؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۰۴.

۶۵. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۴۲-۲۵۰.

۶۶. اثبات الوصیه، ص ۲۱۵.

متفاوت نقل کرده‌اند، عجیب می‌نماید! افزون بر آن که هر یک از سه راوی ادعا دارند، غیر از آنان، کسی از حضور امام جواد علیه السلام با خبر نشده و ایشان را ندیده است و بدین ترتیب یکدیگر را تکذیب کرده‌اند. از سویی، به گزارش شیخ مفید، امام رضا علیه السلام به فرمان مأمون غسل داده و کفن و حنوط شد ^{۶۷} و بی‌تردید، مأمون خود در اجتماع عمومی بر امام علیه السلام به عنوان ولی عهد نماز خوانده است.

امام جواد علیه السلام

تنها خبر موجود درباره تجهیز امام جواد علیه السلام، نماز واثق عباسی ^{۶۸} و یا هارون بن ابی اسحاق برایشان است. ^{۶۹}

امام هادی علیه السلام

کلینی به سند خود از عبدالله بن محمد اصفهانی نقل کرده که امام هادی علیه السلام فرمود: صاحب شما پس از من کسی است که بر جنازه من نماز می‌گذارد. ^{۷۰}
به گفته عبدالله بن محمد پس از شهادت آن حضرت، امام عسکری علیه السلام برپیکر پدر نماز گزارده است. ^{۷۱} بر فرض پذیرش خبر، امام هادی علیه السلام پیش‌گویی کرده تا امام پس از خود را به عبدالله شناسانده باشد و این غیر از تبیین نشانه‌های امام است. گویا معتمد عباسی نیز در اجتماع عمومی مردم سامرا بر امام هادی علیه السلام نماز گزارده است. ^{۷۲}

امام عسکری علیه السلام

شیخ صدوق خبری نقل کرده که طبق آن جعفر، برادر امام عسکری علیه السلام آماده نماز برپیکر آن حضرت شد و چون خواست تکبیر بگوید، امام زمان علیه السلام عموی خود را - که ادعای جانشینی برادر داشت - کنار زد و خود برپیکر پدر نماز خواند. ^{۷۳} شیخ طوسی نیز خبری نقل کرده که نماز امام عصر علیه السلام بر پدر بزرگوارش را تأیید می‌کند، ولی در آن به حضور جعفر و

۶۷. الارشاد، ج ۲، ص ۲۷۱؛ مقاتل الطالبیین، ص ۴۵۷.

۶۸. مروج الذهب، ج ۳، ص ۴۶۴.

۶۹. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶۷.

۷۰. الکافی، ج ۱، ص ۳۲۶.

۷۱. همان.

۷۲. اثبات الوصیه، ص ۲۴۳.

۷۳. کمال الدین، ج ۲، ص ۴۷۵.

قصد او برای نماز بر امام عسکری علیه السلام اشاره نشده است.^{۷۴} برخی منابع از نماز ابو عیسی بن متوکل، نماینده معتمد عباسی بر امام عسکری علیه السلام خبر داده‌اند.^{۷۵} شیخ صدوق نیز این خبر را آورده^{۷۶} که با خبر پیشین او در تعارض است.

در این بخش تلاش شد عاملان تجهیز معصومان علیهم السلام در منابع روایی و تاریخی شناسایی و اخبار موجود همراه با اختلاف‌ها و تعارض‌ها بازتاب داده شود. در بیشتر موارد پیش‌گفته عاملان دفن معصومان علیهم السلام نامعلوم است. از این رو، مُثبتان اصل لزوم تجهیز می‌توانند «دفن» را از موارد لزوم خارج کنند.

وجه جمع اخباری که از اقامه دو نماز بربیک امام سخن می‌گویند، آن است که نماز امام بعدی در منزل و نماز افراد حکومتی در اجتماع عمومی مردم برگزار شده است. برخی احادیث و گزارش‌های تاریخی با اصل لزوم تجهیز هماهنگ نیستند.

ب) تبیین برداشت‌ها از روایت «الإمام لا يُعَسَلُهُ إِلَّا الإِمام»

با در نظر گرفتن نتایج پژوهش در بخش نخست به سراغ روایت «الامام...» و برداشت‌های متفاوت از آن می‌رویم. در *اصول الکافی* بابی با عنوان «أَنَّ الإِمَامَ لَا يُعَسَلُهُ إِلَّا إِمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ علیهم السلام» ذکر گردیده که در آن سه روایت از امام رضا علیه السلام آورده شده است.^{۷۷} گویا کلینی نخستین کسی است که چنین بابی ترتیب داده و آن روایات را نقل کرده است. پس از آن، صدوق در *عیون اخبار الرضا علیه السلام*^{۷۸} و *کمال الدین و تمام النعمه*^{۷۹} به مناسبت از شبیه واقفیه و استناد آنان به این روایت سخن گفته و به آن پاسخ داده است. با آن که اصل روایت در میان اهل بیت علیهم السلام برای نخستین بار از امام صادق علیه السلام نقل شده است، اما قابل توجه آن که نه کلینی و نه صدوق این روایت را از آن حضرت نقل نکرده‌اند؛ بدین معنا که هر سه روایت کلینی از امام رضا علیه السلام نقل شده^{۸۰} و صدوق نیز این خبر را نه به اسناد خود، بلکه از زبان

۷۴. الغیبة (طوسی)، ص ۲۵۸.

۷۵. الکافی، ج ۱، ص ۵۰۳؛ الارشاد، ج ۲، ص ۳۲۴؛ الغیبة (طوسی)، ص ۲۱۹؛ رجال النجاشی، ص ۱۰۰.

۷۶. کمال الدین، ج ۱، ص ۴۳.

۷۷. الکافی، ج ۱، ص ۳۸۴-۳۸۵.

۷۸. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۰۵-۱۰۶.

۷۹. کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۷۱.

۸۰. الکافی، ج ۱، ص ۳۸۴-۳۸۵.

واقفیه نقل کرده است.^{۸۱} چون بسترشناسی حوادث پیرامونی و سویه‌های مختلف ظرف زمان و مکان یک خبر، در فهم هرچه بهتر آن تعیین‌کننده است، بهترین راه واکاوی خبر مورد گفت‌وگو، واکاوی شأن صدور و مخاطب مورد نظر آن است. جست‌وجوها نشان می‌دهد این روایت برای نخستین و آخرین بار تنها از امام صادق علیه السلام، در وصیت به امام کاظم علیه السلام بیان شده و ریشه تاریخی کاربست آن توسط واقفیه به آغاز امامت امام رضا علیه السلام بازمی‌گردد و دیدگاه‌های متفاوتی به شرح ذیل به وجود آورده است:

برداشت واقفیه

بر پایه این برداشت، هر امام باید به دست جانشین خود غسل داده شود و غسل دادن امام قبلی از نشانه‌های امامت امام بعدی است. آنان برای نهادینه کردن این معیار مخاطب اصلی روایت، یعنی موسی بن جعفر علیه السلام را کنار زدند و شیعیان را مخاطب آن حضرت قرار دادند. جابه‌جایی مخاطب سبب می‌شد، سخن امام صادق علیه السلام از وصیت‌نامه‌ای شخصی به نشانه و علامتی برای شناسایی امام بعدی ارتقا یابد و سران واقفیه با تکیه بر آن، بتوانند امامت امام رضا علیه السلام را انکار کنند. این ارتقا و تحریف در حالی صورت گرفت که شیعیان در هنگامه سرگردانی میان امامت امام کاظم علیه السلام و عبدالله افطح از این معیار استفاده نکردند. منابع امامیه نیز صدور چنین روایتی را از راویان امام صادق علیه السلام نشان نمی‌دهد و نمی‌توان پذیرفت که امام صادق علیه السلام به شیعیان فرموده باشد که غسل دادن امام از نشانه‌های امامت است. با اندک درنگی در شرایط غسل امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، امام جواد علیه السلام و امام عسکری علیه السلام مشکل‌آفرینی برداشت نادرست واقفیه از روایت «الامام...» برای شیعه دانسته می‌شود؛ مشکلی که حتی با قایل شدن به حضور اعجازگونه امام برای تجهیز امام قبلی، مرتفع نخواهد شد؛ زیرا حضوری که با قدرت امامت و پنهانی انجام گیرد، قابل مشاهده و استدلال نیست و در این صورت، صلاحیت نشانه شدن ندارد. با آن که امام جواد علیه السلام نیز مانند امام رضا علیه السلام به هنگام شهادت پدر در مدینه به سر می‌برد، اما مطرح نشدن شبهه واقفیه در ابتدای امامت آن حضرت نشان از آن دارد که امام رضا علیه السلام برداشت مغرضانه واقفیه از روایت «الامام...» را اصلاح کرد و اجازه نداد معیار نوبافته آنان نهادینه شود.

از سویی اهل بیت علیهم السلام به شیعیان آموخته بودند که امام وارث علوم پیشینیان خود و پاسخ‌گوی پرسش‌های آنان است. برای همین، مهم‌ترین راه شناسایی امام راستین از

۸۱. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۰۵.

دروغین، نص و علم امام قرار گرفت. از این رو، سنجش علمی مطمئن‌ترین راه برای شناسایی امام بود و در مواردی که جان امام در خطر بود و نص کم‌رنگ می‌شد، از ابزار علم استفاده می‌شد؛ به عنوان نمونه، عبدالله أفتح و جعفر^{۸۲} برادر امام عسکری علیه السلام - که مدعی امامت بودند - از عهده پاسخ به پرسش‌ها برنیامدند؛ ولی علم امام جواد علیه السلام سبب اعتقاد شیعیان به امامت ایشان در کودکی شد.

برداشت امامیان نخستین

بزرگان امامیان، روایت «الامام...» را مشروط به حضور امام بعدی کرده‌اند. صدوق^{۸۳} آن را مقتید به حضور امام بعد و حکم تکلیفی دانسته، نه نشانه امامت امام بعدی؛ به این معنا که با حضور او دیگری حق غسل امام پیشین نداشته و مرتکب حرام سبب بطلان امامت دیگری نمی‌شود. شیخ مفید نیز این روایت را ناظر به شرایط عادی و طبیعی دانسته است، نه موارد ضروری و اضطراری.^{۸۴} بدین ترتیب، صدوق و مفید هریک در نفی برداشت واقفیه کوشیده‌اند و به هنگام بیان اعتقادات شیعیان اثنی عشری از لزوم غسل امام پیشین توسط امام بعد سخنی نگفته‌اند.^{۸۵} صدوق همچنین شأن دیگری برای روایت «الامام...» نقل کرده و آن بطلان امامت اسماعیل فرزند بزرگ‌تر امام صادق علیه السلام است؛ زیرا پس از مرگ اسماعیل، امام علیه السلام او را غسل نداد و امر فرمود تا وی را غسل دادند.^{۸۶}

برداشت علامه مجلسی

این دیدگاه برخلاف امامیان متقدم، مبنای واقفیه را در تعیین جانشینی امام پذیرفته و شرط حضور در کلام امامیان نخست را به حضور عادی یا ماورایی ارتقا داده است. از نظرگاه مثبتان این نظر، تجهیز امام (غسل، کفن، نماز، دفن) جز به دست امام بعد انجام نمی‌پذیرد و اگر امام به طور طبیعی حاضر نباشد، به قدرت الهی کنار امام قبل حضور می‌یابد و مخفیانه امر تجهیز را عهده‌دار می‌شود. بنا بر این، تصدی تجهیز توسط دیگران منافاتی با تجهیز امام ندارد؛ زیرا تجهیز آنان ظاهری و تجهیز امام، واقعی و پنهانی است که در هیچ

۸۲. همان، ص ۴۷۷.

۸۳. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۰۶؛ کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۷۱.

۸۴. «واقفیه»، ص ۶۹.

۸۵. رک: الاعتقادات (صدوق)؛ تصحیح الاعتقاد فی شرح الاعتقادات (مفید).

۸۶. کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۷۱.

شرایطی ساقط نمی‌شود و تخلف از آن روا نیست؛ بدین معنا که غسل واقعی امام پیشین فقط با امام بعدی انجام می‌پذیرد و تجهیز توسط دیگران ارزشی ندارد. عین سخنی که درباره غسل گفته آمد، درباره کفن، نماز و دفن نیز صادق است.

وجود اخباری^{۸۷} درباره تجهیز امام کاظم علیه السلام توسط امام رضا علیه السلام و حیات فرقه واقفیه تا قرن چهارم و استمرار شبهه آنان، سبب می‌شد تا برخی علمای متقدم شیعه معتقد به آمدن آن حضرت از مدینه به بغداد و انجام غسل پدر به دست ایشان شوند.^{۸۸} با آن که برداشت متفاوت بزرگان امامیه از روایت «الامام...» سبب انزوا و کم‌رنگ شدن نظر علمای پیش‌گفته شد، اما با رواج رویکرد اخباری، نظریه لزوم غسل توسط امام بعدی، از انزوا خارج و به گفتمان غالب تبدیل شد؛ چنان‌که شعرانی در این باره می‌نویسد:

این که باید حتماً مباشر غسل معصوم، معصوم باشد، بین متأخرین اخباریین معروف شده است و در میان علمای سابق - که عارف به مسائل کلام و عقاید این فرقه بودند - ثابت نبود و این همه کتاب که قدما در کلام و اصول عقاید و یا خصوص امامت نوشتند و شرایط امام را برشمردند، از این معنا نام نبردند.^{۸۹}

این رویکرد - که از آن به رویکرد کلامی تعبیر می‌شود - در قرن یازدهم توسط علامه مجلسی تقویت شد و ارتقا یافت؛ آن چنان‌که تاکنون و حتی پس از افول اخباری‌گری و گسترش تفکر اصولی در حوزه‌های علمی شیعی، همچنان به عنوان نظریه غالب به قوت خود باقی است؛ با این حال، سخن علامه مجلسی در عین شباهت به سخن برخی متقدمین، با آن متفاوت است. آنان تنها از غسل امام کاظم علیه السلام توسط امام رضا علیه السلام سخن گفته‌اند و تعمیم نظرشان به دیگر امامان علیهم السلام، به ویژه امامان علیهم السلام بعدی محتاج دلیل است. از این رو، این‌ها معتقد به اصل لزوم غسل هر امام توسط امام دیگر باشند، چندان قابل اثبات نیست و حتی اگر اعتقاد ایشان به این مطلب محرز شود، دیگر موارد تجهیز را در بر نمی‌گیرد؛ زیرا به قدر متیقن روایت «الامام...» اکتفا نموده و کفن، نماز و دفن امام کاظم علیه السلام را به امام رضا علیه السلام نسبت نداده‌اند؛ تا آن‌جا که پدر علامه (مجلسی اول) نیز حضور امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام در بغداد و طوس را تنها برای غسل دانسته است.^{۹۰} فقها نیز تنها در مسأله

۸۷. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۰۲.

۸۸. الغبیه (طوسی)، ص ۱۳۷.

۸۹. دمع السجوم، ص ۳۴۷.

۹۰. روضة المتقین، ج ۱، ص ۳۷۲.

غُسل به این روایت استناد کرده و اخبار معارض با آن را توجیه نموده‌اند؛^{۹۱} ولی اخبار کفن شدن، نماز گزاردن و دفن شدن امامان علیهم‌السلام توسط غیر معصومان را توجیه نکرده‌اند. محدث قمی نیز آن‌جا که اخبار دفن سیدالشهداء علیه‌السلام توسط بنواسد را آورده، تنها از لزوم غُسل سخن می‌گوید و می‌نویسد:

بدان که در محلّ خود ثابت شده است که ولایت بر معصوم ندارد، مگر معصوم و امام را باید امام غسل دهد و اگر امام در مشرق باشد و وصی او در مغرب، خداوند میان آن‌ها جمع می‌کند.^{۹۲}

اختلاف اخبار، سبب عدم اظهار نظر و توقف برخی مانند شعرانی در این مسأله شده است.^{۹۳}

اما علامه مجلسی با کنار هم نهادن برخی گزاره‌های حدیثی همسویا نظریه لزوم غُسل و نیز توجیه دیگر گزاره‌های حدیثی و تاریخی متعارض با آن، نظریه لزوم تجهیز را ارائه داده است. برای همین ایشان، دفن سیدالشهداء علیهم‌السلام را توسط امام سجاد علیه‌السلام می‌داند.^{۹۴} اشکال به مثبتان این نظر آن است که چنین برداشتی از روایت نباید سبب ایجاد یک اصل اعتقادی برای شیعه شود؛ چرا که در آن صورت ناخواسته آن را نشانه امامت دانسته و برداشت واقفیه تقویت خواهد شد. از طرفی، بزرگان شیعه و متقدمین امامیه چنین نظری ندارند و در آثار کلامی - اعتقادی نیامده و متکلمان در موضوع اثبات امامت هیچ‌یک از امامان علیهم‌السلام به آن استدلال نکرده‌اند؛ زیرا آن‌گونه که گفته آمد، قابلیت نشانه شدن را ندارد.

بنا بر این، اکتفا به ظاهر روایت «الامام...» و لزوم غُسل تنها، البته نه به عنوان نشانه امامت، برتر از لزوم تجهیز می‌نماید. تفاوت برداشت علامه مجلسی از روایت «الامام...» با برداشت واقفیه در این است که ایشان در عین مطرح کردن اصل لزوم تجهیز، آن را علامت امامت امامان علیهم‌السلام نمی‌داند؛ برخلاف واقفیه که لزوم غُسل را نشانه درستی امامت امامان علیهم‌السلام می‌داند. به عبارت دیگر، علامه مجلسی از روایت «الامام...» و دیگر روایات همسو، واقعیت و باطن امر تجهیز معصومان علیهم‌السلام را برداشت کرده، ولی بیان واقفیه از آن روایت، لزوم مشاهده ظاهری غُسل امام پیشین به دست امام بعد است که دیدگاه علامه فاقد این بایستگی

۹۱. همان، ص ۳۷۳؛ معتمد الشریعة، ص ۳۴۷؛ کتاب الطهارة، ج ۴، ص ۲۲۵؛ النجعة فی شرح اللمعة، ج ۱، ص ۳۲۰.

۹۲. نفس المهموم، ص ۳۵۴.

۹۳. دمع السجوم، ص ۳۴۹.

۹۴. جلاء العیون، ص ۶۹۶.

است.

ساختگی بودن روایت

برخی تاریخ‌پژوهان در سال‌های اخیر، روایات واقفیه درباره لزوم تجهیز هرامام توسط امام بعدی را ساخته سران این فرقه و به منظور شبهه‌افکنی در امامت امام رضا علیه السلام می‌دانند. شانه‌چی می‌نویسد:

هم‌چنین احتمال می‌رود که این روایات ساخته و پرداخته سران واقفیه باشد که به منظور مستند جلوه دادن اقوال خویش دست به این کار زده باشند؛ چنان که در خصوص روایاتی که تأکید می‌کنند موسی بن جعفر علیه السلام، همان مهدی قائم است، شاهد این جعل و تحریف‌ها هستیم.^{۹۵}

توحیدی‌نیا نیز می‌نویسد:

بررسی محتوای این خیر(الامام...) نشان می‌دهد که این حدیث، ساخته و پرداخته واقفیان است.^{۹۶}

در پاسخ به سخنان یاد شده که می‌توان آن را متأثر از نقدگرایی یا خردگرایی افراطی در دوره معاصر دانست، باید گفت که اگرچه سران واقفیه در مواردی به جعل و ساخت روایت پرداختند، اما این که روایت «الامام...» نیز یکی از آن موارد باشد، صحیح به نظر نمی‌آید. آن چه بزرگان واقفیه مرتکب شدند، نه جعل این روایت، بلکه تغییر مخاطب اصلی روایت از امام کاظم علیه السلام به عموم شیعیان به منظور ارائه تفسیری نادرست، و معرفی آن به عنوان علامتی از علامات شناسایی امام بعدی بود. آن چنان که پس از در اختیار داشتن احادیث قائم و مهدی دست به تحریف آن‌ها زدند، و مصداق آن را از امام عصر علیه السلام به امام کاظم علیه السلام تبدیل کردند؛ و گرنه مسأله مهدویت توسط آنان جعل نشده بود. پس نمی‌توان پذیرفت که حدیث «الامام...»، ساختگی و بدون پیشینه بوده باشد. از طرفی محدثان و بزرگان شیعی بی‌آن که اصل این روایت را رد نمایند، آن را نقل کرده و پذیرفته‌اند. آن چه که هست، اختلاف بر سر معنای روایت و چیستی مقصود امام صادق علیه السلام از بیان آن است.

۹۵. «واقفیه»، ص ۶۸.

۹۶. «بررسی تحلیلی تاریخ نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم هجری»، ص ۲۷.

نتیجه

روایت «الامام لا یغسله الا الامام» در منابع امامیه، بخشی از وصیت شخصی امام صادق علیه السلام به فرزندش امام کاظم علیه السلام است. سران واقفیه به این سخن، عمومیت دادند و مخاطب آن را نه امام کاظم علیه السلام، بلکه همه شیعیان دانسته، غسل امام پیشین را توسط امام بعدی نشانه امامت معرفی کردند و در پرتو این تحریف معنایی به تضعیف امامت امام رضا علیه السلام پرداختند. این روایت در گذر زمان با رویکردهای معنایی متعددی روبه‌رو شد؛ مانند: رویکرد واقفیه برای اثبات امامت با حضور فیزیکی، رویکرد امامیان نخستین به کفایت فرمان، اذن و رضایت امام به عمل دیگران از حضور فیزیکی. رویکرد وجوب حضور هر چند به شکل ماورایی و پنهانی در قرن دوازدهم. در رویارویی این رویکردها برخی ضمن پذیرش اصل خبر از اظهار نظر درباره رویکردها پرهیز کردند و برخی دیگر اصل خبر را ساخته و پرداخته واقفیه برای مقابله با امام رضا علیه السلام شمردند، که سخن اخیر صحیح به نظر نمی‌آید.

کتابنامه

- اثبات الوصیه للإمام علی بن ابی طالب علیه السلام، علی بن حسین مسعودی (منسوب)، قم: انصاریان، ۱۴۲۶ق.
- احقاق الحق، نورالله تُستری، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
- الأرشاد، محمد بن محمد بن نعمان، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- الإستبصار فی ما اختلف منه الأخبار، محمد بن حسن طوسی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ق.
- استقصاء الإعتبار فی شرح تهذیب الاحکام، محمد بن حسن عاملی، تحقیق: موسسه آل‌البیت علیهم السلام، قم: آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۱۹ق.
- الأمالی، محمد بن حسن طوسی، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
- الأمالی، محمد بن محمد بن نعمان، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- انساب الاشراف، احمد بن یحیی بلاذری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ق.
- بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، محمد باقر مجلسی، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۳ش.
- بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم السلام، محمد بن حسن صفار، تحقیق: محسن کوچه باغی، قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۴ق.

- تاریخ الامم والملوک، محمد بن جریر طبری، بیروت: دارالتراث، ۱۳۸۷ق.
- تاریخ المدینة المنورة، عمر بن شبة نمیری، تحقیق: فهیم محمد شلتوت، قم: دارالفکر، ۱۴۱۰ق.
- تاریخ الیعقوبی، احمد بن أبی یعقوب، بیروت: دارالصادر، بی تا.
- تاریخ بغداد، احمد بن علی خطیب بغدادی، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
- تذکرة الخواص، یوسف بن قزاوغلی سبط بن جوزی، قم: شریف رضی، ۱۴۱۸ق.
- تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: حسن موسوی خرسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، یوسف بن عبدالرحمن مزنی، تحقیق: بشار عواد معروف، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۰ق.
- جلاء العیون، محمد باقر مجلسی، قم: سرور، ۱۳۸۲ش.
- الحدائق الناضرة، یوسف بن احمد بحرانی، تحقیق: محمد تقی ایروانی و سید عبدالرزاق مقرم، قم: النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
- دعائم الإسلام، نعمان بن محمد مغربی، تحقیق: آصف فیضی، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ۱۳۸۵ق.
- دلائل الامامة، محمد بن جریر طبری، تحقیق: الدراسات الاسلامیه البعثة، قم: البعثة، ۱۴۱۳ق.
- دمع السجوم (ترجمه نفس المهموم)، ترجمه ابوالحسن شعرانی، قم: هجرت، ۱۳۸۱ش.
- رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، محمد بن عمر کشی، مشهد: دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ش.
- رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۳۶۵ش.
- روضة المتقين فی شرح من لا یحضره الفقیه، محمد تقی مجلسی، تحقیق: کرمانی، اشتهااردی و طباطبایی، قم: کوشانپور، ۱۴۰۶ق.
- السیرة النبویه، عبدالملک بن هشام حمیری، تحقیق: محمد محی الدین عبدالحمید، قاهره: صبیح و اولاده، ۱۳۸۳ق.
- الشافی فی الامامة، علی بن حسین علم الهدی، تحقیق: سید عبدالزهراء الحسینی الخطیب، تهران: مؤسسة الصادق عليه السلام، ۱۴۱۰ق.

- شرح الکافی، محمد صالح مازندرانی، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۲ق.
- شرح نهج البلاغه، عبدالحمید بن هبة الله ابن ابی الحدید، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۴ق.
- شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، عبیدالله بن عبدالله حسکانی، تحقیق: محمد باقر محمودی، قم: مجمع الاحیاء الثقافه الإسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- الطبقات الكبرى، محمد بن سعد، بیروت: دارصادر، بی تا.
- عیون اخبار الرضا علیه السلام، محمد بن علی صدوق، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ق.
- الغارات، ابراهیم بن محمد ثقفی، تحقیق: محدث ارموی، قم: دارالکتاب، ۱۴۱۰ق.
- الغیبه، محمد بن حسن طوسی، قم: دارالمعارف الإسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- فتح الباری، احمد بن علی عسقلانی، بیروت: دارالمعرفه، (بی تا).
- الفتوح، احمد بن علی ابن اعثم، تحقیق: علی شیری، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۱ق.
- الفصول المهمه فی معرفه الائمه علیهم السلام، علی بن محمد ابن صباغ، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۲ق.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- کتاب الطهاره، مرتضی انصاری، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق.
- کشف الغمه فی معرفه الائمه علیهم السلام، علی بن عیسی اربلی، تحقیق: احمد حسینی، قم: رضی، ۱۴۲۱ق.
- کفایه الاثر فی النص علی الائمه الاثنی عشر، علی بن محمد خزّاز قمی، قم: بیدار، ۱۴۰۱ق.
- کمال الدین و تمام النعمه، محمد بن علی صدوق، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
- المحاسن، احمد بن محمد برقی، تحقیق: محدث ارموی، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ق.
- مختصر البصائر، حسن بن سلیمان حلّی، تحقیق: مشتاق مظفر، قم: النشر الاسلامی، ۱۴۲۱ق.
- مرآة العقول، محمد باقر مجلسی، محقق هاشم رسولی محلاتی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.
- مروج الذهب و معادن الجواهر، علی بن حسین مسعودی، تحقیق: أسعد داغر، قم: دارالهجره، ۱۴۰۹ق.

- المصنّف، عبدالرزاق بن همام صنعاني، تحقيق: حبيب الرحمن الاعظمي، بي جا: المجلس العلمي، بي تا.
- معاني الأخبار، محمد بن علي صدوق، تحقيق: علي اكبر غفاري، قم: النشر الاسلامي، ١٤٠٣ق.
- معتمد الشريعة في احكام الشريعة، محمد مهدي نراقي، تحقيق: موسسه علامه وحيد بهبهاني، قم: كنگرة بزرگداشت نراقي، ١٤٢٢ق.
- معجم البلدان، ياقوت بن عبدالله حموي، بيروت: دارصادر، ١٩٩٥م.
- المعجم الكبير، سليمان بن احمد طبراني، تحقيق: حمدي عبدالمجيد، بي جا: دار احياء التراث العربي، بي تا.
- مقاتل الطالبين، علي بن حسين اصفهاني، بيروت: دارالمعرفة، بي تا.
- مقتل الامام امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليه السلام، عبدالله بن محمد ابن ابي الدنيا، قم: مجمع الاحياء الثقافة الاسلاميه، ١٤١١ق.
- ملاذ الأختيار في فهم تهذيب الأخبار، محمد باقر مجلسي، تحقيق: سيد مهدي رجايي، قم: كتابخانه آية الله العظمى مرعشي نجفي (ره)، ١٤٠٦ق.
- مناقب آل ابي طالب، محمد بن علي مازندراني ابن شهر آشوب، قم: انتشارات علامه، ١٣٧٩ش.
- مناقب آل محمد (النعيم المقيم لعترة النبأ العظيم)، عمر بن شجاع الدين موصلي، بيروت: الاعلمي، ١٤٢٤ق.
- المناقب والمثالب، نعمان بن محمد مغربي، بيروت: الاعلمي، ١٤٢٣ق.
- موسوعة التاريخ الاسلامي، محمد هادي يوسف غروي، قم: مجمع انديشة اسلامي، ١٤١٧ق.
- النجعة في شرح اللمعة، محمد تقى شوشتری، تهران: كتاب فروشي صدوق، ١٤٠٦ق.
- نفس المهموم، عباس بن محمد رضا قمی، نجف: مكتبة الحيدرية، ١٤٢١ق.
- نهج البلاغه، محمد بن حسين سيّد رضی، تحقيق: صبحي صالح، قم: دارالهجرة، ١٤١٤ق.
- وقعة الطف، محمد هادي يوسف غروي، قم: النشر الاسلامي، ١٤١٧ق.
- «بررسی تحلیلی تاریخ نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم هجری»، روح الله توحیدی نیا، فصل نامه تاریخ اسلام، ١٣٩٤ش، سال ١٦، ش ٤.
- «واقفیه»، حسن حسين زاده شانہ چي، فصل نامه تاريخ اسلام، ١٣٨٤ش، سال ٦، ش ٣.